

УДК: 316.6 : 371.3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Волчелюк Юлія Іванівна

м.Хмельницький

Стаття присвячена розкриттю сутності психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями з урахуванням онтогенетичного процесу інтеграційних механізмів психіки, нозологій захворювань, що є найпоширенішими причинами настання інвалідності, особливостей міжособистісного сприйняття учасників освітньо-виховного процесу як умов успішної соціальної адаптації. Розглянуто сучасні підходи до формування інклюзивного освітнього простору як оптимального середовища адаптації молоді з інвалідністю.

Ключові слова: студенти з обмеженими фізичними можливостями, інклюзія, соціальна адаптація, соціальний комфорт, міжособистісна взаємодія.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується посиленням уваги до проблем формування особистості, здатної повноцінно сприймати, розуміти та примножувати матеріальні й духовні цінності. Серед актуальних проблем розвитку особистості особливо відчутними і гострими є питання пов'язані із складним й багатоаспектним явищем у системі соціалізації молоді з обмеженими фізичними можливостями, її освіти, працевлаштування та подальшого повноцінного життя. Про це йдеться у Конвенції ООН про права інвалідів, що набула чинності і в Україні. У статті 24 Конвенції сказано, що інваліди мають право на освіту без дискримінації й на підставі рівності можливостей, що забезпечується інклюзивною освітою на всіх рівнях. Також держави-учасниці забезпечують інвалідам доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими. Спільна освіта – інклюзивна освіта – молоді з обмеженими фізичними можливостями та їх здорових однолітків є основою їх соціальної адаптації.

Інклюзивна освіта – це масштабне залучення всіх молодих людей до всіх аспектів навчання та життя, незалежно від наявності тих чи інших індивідуальних особливостей чи відмінностей. Вона передбачає усунення будь-яких форм сегрегації, зокрема спеціальних класів чи груп для тих, хто не відповідає умовно визначеному стандарту «нормальності». У межах інклюзивної моделі всі студенти навчаються разом у звичайних навчальних закладах, групах, які в свою чергу активно адаптуються та змінюються, щоб враховувати й задовольняти потреби кожного.

Інклюзивна освіта направлена на забезпечення якісної освіти для всіх. Загальноосвітній заклад повинен представити комплекс різноманітних форм і методів для індивідуалізації навчального процесу з тією ціллю, щоби всі учасники достойно брали участь у ньому і приймали та розуміли цю участь. Для інклюзивного навчального закладу характерна мобільність в залежності від індивідуальних особливостей студента, спрямованої на створення та під-

тримку можливостей реалізації здійснення якісної та пізнавальної та поведінкової діяльності кожного в навчанні і можливості бути успішними в цьому процесі. [7]. Інклюзивний освітній простір – система різнопланових соціальних контактів і конструктивної співпраці учасників навчально-виховного процесу з динамічним розвитком його компонентів для забезпечення якісної освіти і соціалізації молоді з обмеженими фізичними потребами [11].

Вивченням проблеми формування нової системи освіти займалися І.Бондар, І.Леонгард, М.Синьов, М.Таланчук, Г.Шевцов, А.Ямбург; теоретичні і методологічні аспекти освіти людей з обмеженими фізичними можливостями, а також можливості навчально-методичного, медичного та соціального супроводу розробляли В.Авілов, К.Агавелян, Т.Алексєєнко, О.Василенко, Н.Вовк, А.Колупаєва, І.Купрєєва, А.Мальков, І.Нікітіна, Г.Паршін, В.Сікора, Г.Станєвський, М.Чайковський.

Проблему специфіки студентського віку як важливої стадії розвитку особистості розглядали Б.Ананьєв, А.Бодальов, Д.Дворяшин, І.Зимова, Н.Пейсахов, О.Степанова; визначенням ролі й місця здібностей, інтересів, мотивів та особистісних рис у формуванні професійно важливих якостей займалися Е.Зеєр, Т.Кудрявцева, Б.Ломов.

Зазначена актуальність, суспільна та практична значущість проблеми зумовила вибір наступних *завдань статті*:

- з'ясувати сутність проблеми соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору;
- розкрити специфіку соціально-психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями як вагомої умови успішності процесу їх соціальної адаптації.

Соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями у різні вікові періоди, яким відповідають етапи розвитку і становлення їх особистості, характеризуються специфічними соціально-психологічними особливостями [5].

Студентський вік припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості (18-25 років), має специфічні закономірності й являє собою важливий етап у розвитку особистості. У цей період відбувається становлення фахівця, формування його світогляду, ідеалів, переконань. Студентські роки для молодої людини слід розглядати не тільки як підготовку до майбутньої професійної діяльності, але й як першу сходинку до зрілості. К. Д. Ушинський вважав період життя людини від 16 до 25 років найбільш вирішальним: "Саме тут завершується період утворення окремих уявлень, і якщо не всі вони, то значна частина їх групується в одну мережу, достатньо простору, щоб віддати рішучу перевагу тому чи іншому напрямку думок людини та її характеру" [9].

Соціальна адаптація студентів з обмеженими

фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору буде більш ефективною за умови врахування їх соціально-психологічних особливостей, а саме:

- за віком,
- за належністю до певної соціальної групи, за спрямованістю на освітню діяльність, мотивацією до виконання функцій майбутнього фахівця,
- за особливістю статусу, зумовленого обмеженими фізичними можливостями,
- за фізичним станом, що включає нозології захворювань.

Отже, дослідження соціально-психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями, їх вікових та особистісних особливостей слід проводити в усіх зазначених напрямках [5].

Розглядаючи студентство як “особливу соціальну категорію, специфічну спільність людей, організовано об’єднаних інститутом вищої освіти”, І.А.Зимова виділяє основні характеристики студентського віку, що різняться його з інших груп населення високим освітнім рівнем, високою пізнавальною мотивацією, найвищою соціальною активністю і гармонійним поєднанням інтелектуальної та соціальної зрілості.

За результатами дослідження було встановлено, що студентський вік є виключним за вагомістю періодом розвитку основних соціогенних потенцій людини як особистості:

- формування професійних, світоглядних і громадянських якостей майбутнього фахівця;
- розвитку професійних здібностей і сходження до вершин творчості як передумова подальшої самостійної професійної творчості;
- центральний період становлення інтелекту і стабілізації рис характеру;
- відбувається перетворення мотивації та всієї системи ціннісних орієнтацій;
- інтенсивно формуються соціальні цінності у зв’язку з професіоналізацією [1].

Також для цього віку характерні свої новоутворення – якісні зрушення в розвитку особистості на окремих вікових етапах. У них виявляються особливості психічних процесів, станів, властивостей особистості, що характеризують її перехід на більш високу ступінь організації та функціонування. Новоутворення ранньої молодості охоплюють пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову сфери психіки.

Найважливішим новоутворенням цього періоду є підвищення мотивація до самоосвіти, тобто самопізнання, формування відношення до самого себе. Саме в цей період проблема сенсу життя стає глобально всеохоплюючою з урахуванням ближньої та дальньої перспективи. Також важливим новоутворенням студентського віку є поява нових життєвих планів, а в цьому виявляється установка на свідоме будівництво власного життя як прояв початку пошуку його сенсу. В юності людина прагне до самовизначення як особистість та як людина, включена в трудову діяльність. Пошук професії – найважливіша проблема студентського віку [3].

Зазначені особливості інтелектуального розвитку ранньої молодості мають враховуватись і при побудові міжособистісних стосунків в інклюзивному освітньому середовищі. Важливу роль у цьому відіграє студентська академічна група. Група є одним з

найбільш вирішальних мікросоціальних факторів формування особистості, а також одним з найбільш дієвих засобів виховання. Тут відбувається трудове, ідейне і моральне виховання, формуються колективістські риси особистості студента. Також великий вплив справляє група на формування етичної культури, почуття відповідальності за доручену справу, причетності до діяльності і традицій вузівського колективу. Те, як складатимуться відносини студента з обмеженими фізичними можливостями з групою, значною мірою впливатиме на швидкість та ефективність його адаптації у вузі [6, с.16-17].

Як зазначається у соціально-педагогічному словнику-довіднику за ред. Т.Ф. Алексєєнко, “обмеження можливостей людини значною мірою зумовлене ставленням до неї інших представників соціуму, які виокремлюють її із соціуму як таку, що має обмежені можливості, а також тими бар’єрами у доквітлі, які розраховані тільки на здорових людей і перешкоджають вільному пересуванню і спілкуванню, що впливає як на соціальне самопочуття так і на можливість”.

Саме тому постає необхідність вивчення:

- взаємного сприйняття та стосунків на рівні “студент з обмеженими фізичними можливостями – здорові студенти”,
- взаємного сприйняття та стосунків на рівнях “студент з обмеженими фізичними можливостями – викладач”,
- особливостей спілкування, спільної діяльності, дружби, самооцінки та самоідентифікації, самопрезентації, емпатійності тощо [10, с.47].

Безпосереднім поштовхом до початку процесу соціальної адаптації найчастіше стає усвідомлення особистістю того факту, що засвоєні в попередній соціальній діяльності стереотипи поведінки перестають забезпечувати досягнення успіху і актуальною стає перебудова поведінки відповідно до вимог нових соціальних умов або нового для адаптанта соціального середовища.

Розглянемо основні стадії адаптації особистості в новому для неї соціальному середовищі:

1) *початкова стадія*, коли індивід усвідомлює, як він повинен поводитись у новому для нього соціальному середовищі, але ще не готовий визнати і прийняти систему цінностей нового середовища, прагне дотримуватися колишньої системи цінностей;

2) *стадія терпимості*, коли індивід і нове середовище проявляють взаємну терпимість до систем цінностей і зразків поведінки один одного;

3) *акомодация*, тобто визнання і прийняття індивідом основних елементів системи цінностей нового середовища при одночасному визнанні деяких цінностей індивіда новим соціальним середовищем;

4) *асиміляція*, тобто повний збіг систем цінностей індивіда та середовища [4].

Як вважає дослідник І.А. Георгієва, формування механізмів соціальної адаптації особистості невіддільне від всіх видів перетворень індивідів і відбувається у трьох основних фазах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості, характеризуючих його соціальну сутність [2, с.16].

Варто зазначити, що окрім академічної групи, студент вищого навчального закладу включений у діяльність і відносини інших соціальних груп: сім’ї,

громадських організацій, виробничих колективів, об'єднань за інтересами тощо, у кожній з яких він виконує певну роль, тобто соціальну функцію особистості, відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки суб'єкта в залежності від його статусу або позиції в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки та привілеї.

Розглядаючи взаємини на рівні “студенти з обмеженими фізичними можливостями – здорові студенти”, як складову міжособистісних відносин, варто, в першу чергу, враховувати такий фактор, як специфіка взаємного сприйняття на рівні “здоровий – хворий”. У процесі такої взаємодії студентська група розглядається як мікро модель соціуму. Успішність соціальної адаптації у групу однокурсників формує установку на успіх соціальної адаптації у суспільні відносини на мезо- та макрорівнях. Тому формування оптимального середовища на рівні освітнього закладу залежить від тієї установки, яка задається і відтворюється на взаєминах у системі “здоровий – інвалід” [10, С.48]. Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду дозволило виявити, що студенти з обмеженими фізичними можливостями, нерідко маючи потенційну нагоду брати активну участь у житті суспільства, не можуть її реалізувати просто тому, що здорові студенти не хочуть спілкуватися з ними.

Однією з важливих характеристик внутрішнього потенціалу студентів з обмеженими фізичними можливостями, що визначають їх стосунки з викладачами і здоровими студентами, є самооцінка. М.Чайковський зауважує, що в певній категорії студентів може бути завищений рівень фрустрації як форми психологічного стресу, коли вони гостро переживають неуспіхи, неможливість задовольнити актуальні потреби через об'єктивні перешкоди. Можуть також мати місце егоцентричність, яка характеризується переоцінкою власних здібностей та можливостей, надмірним честолюбством, необґрунтованими очікуваннями щодо інших, емоційною холодністю, байдужістю. В цих випадках характерною є нестабільна самооцінка. Дослідник вважає необхідним будувати навчально-виховний процес з урахуванням названих індивідуально-психологічних особливостей особистості [11, с.139-142].

Отже, особистісні характеристики студентів з обмеженими фізичними можливостями, їх налаштованість на соціальну адаптацію, є вагомим умовою успіху.

Дослідники виявили, що студентам з обмеженими фізичними можливостями притаманні суттєві особистісні проблеми, зумовлені деформуючим впливом хронічного захворювання, а саме: порушення психічних пізнавальних функцій, зниження самооцінки та рівня домагань, прояв акцентуацій рис характеру, неадекватність взаємовідносин зі студентами з нормальними показниками здоров'я (“студенти норми”) і викладачами. Це спричиняє прояв у них як внутрішньоособистісних, так і міжособистісних конфліктів під час навчання у вищому навчальному закладі. “Разом з тим, у зазначеної категорії молоді повністю збережений інтелект, вона спроможна успішно оволодівати більшістю видів професійної діяльності, отримувати вищу освіту, продуктивно працювати, приносити користь державі і самовдосконалюватися” [10, с.49-50].

Характеристика соціально-психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями була б неповною без акценту на урахування нозологій захворювань. Зауважимо, що в нашій дослідно-експериментальній роботі ми працювали зі студентами, які мають вади зору, слуху, опорно-рухового апарату, соматичні захворювання.

При побудові програм роботи із цими студентами ми використовували матеріали Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” та його структурних підрозділів, де накопичено значний досвід роботи із цією категорією студентів. Охарактеризуємо соціально-психологічний портрет студентів за окремими нозологіями.

Студенти з вадами зору. Велике значення для розвитку психіки незрячої людини має час настання сліпоти. Психічний розвиток сліпої чи слабозорої особи має свої особливості. Сліпі особи не можуть безпосередньо сприймати візуальні й просторові ознаки об'єктів і явищ навколишньої дійсності, що серйозно збіднює їх чуттєвий досвід, ускладнює орієнтування в просторі, перешкоджає образному мисленню. Сліпота також негативно впливає на формування моторно-рухової сфери людини [8].

У психологічних характеристиках студентів з обмеженими фізичними можливостями із вадами зору домінують наступні:

- занижена самооцінка;
- підвищена вразливість, тривожність;
- широкий запас абстрактно-словесних знань, не наповнених адекватним конкретно-предметним змістом;
- деяке відставання в розумінні слів із конкретним значенням;
- переважання словесно-логічної форми пізнання над чуттєвою [10, с.50].

Студенти з вадами слуху. Слух відіграє важливу роль у розвитку людини. Людина, позбавлена слуху, неспроможна сприймати звукові сигнали, необхідні для повноцінного пізнання навколишнього світу, не здатна контролювати вимову різних звуків, унаслідок чого обмежуються можливості її спілкування з людьми. Відсутність або недорозвиток функції мовлення, в свою чергу, призводить до порушень у розвитку інших пізнавальних процесів і, головним чином, словесно-логічного мислення [8].

Психологічні особливості студентів з вадами слуху:

- занижена самооцінка;
- сором'язливість;
- труднощі у розумінні слів з абстрактним значенням;
- недовіра до людей, які чують;
- високий рівень вразливості;
- небажання носити слуховий апарат [10, с.51].

Студенти з вадами опорно-рухового апарату. Студентів з ушкодженням опорно-рухового апарату (ОРА) в залежності від потреб у допоміжних засобах, які вони застосовують при пересуванні, можна розподілити на 3 групи: студенти, які мають невеликі фізичні ушкодження та, відповідно, незначні обмеження можливостей самостійного пересування та навчання і не потребують допоміжних засобів; студенти, які застосовують милиці, опірні тростини чи рухомі опори; студенти, неспроможні до ходіння,

змушені користуватися інвалідним візком [8]. Але обмеження мобільності і стан здоров'я таких студентів теж потребують від викладача застосування певних елементів супроводу навчання, а від студентів-однокурсників – розуміння і знань щодо особливостей їхнього психологічного стану, а саме:

- завищена самооцінка;
- переоцінювання власних можливостей;
- пізнавальна пасивність;
- розсіювання уваги при сприйманні навчального матеріалу;
- недооцінювання складності завдання;
- швидка втомлюваність [10, с.51].

Студенти із соматичними захворюваннями мають обмежену стійкість до впливу факторів навколишнього середовища та знижену активність, що викликано хронічними (довготривалими) захворюваннями, такими як епілепсія, або гострими (короткотривалими) захворюваннями, такими як пневмонія, проблемами зі здоров'ям, які можуть негативно впливати на процес їх навчання. До найпоширеніших соматичних захворювань належать серцево-судинні захворювання, епілепсія, цукровий діабет та рак. У деяких студентів періоди зниження працездатності й уваги можуть чергуватися з періодами без приступів. Основна інформація, яку повинен знати кожен викладач, котрий працює з такими студентами, полягає в уточненні характеру проходження приступів і коматозних станів, що є характерними ознаками вище перелічених хвороб.

Неможливо оминати і такий важливий фактор інтеграції, як ставлення викладачів та кураторів до студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Позиція викладача здобуває виключної важливості у реалізації процесів інтеграції, адже саме ви-

кладачі та куратори мають можливість впливати на інтеграцію як усієї групи так і окремих студентів у групу на основі принципу спільності інтересів. У межах навчального процесу, аудиторної діяльності, ця спільність інтересів проявиться в потребі здобуття високого рівня професійних знань, фахових навичок, професійної компетентності.

Окрім того, викладачам та кураторам у ВНЗ необхідно враховувати особливості роботи із дорослими людьми, а тому стосунки в системі "викладач – студент" мають будуватися як суб'єкт-суб'єктні. Це дає змогу додаткового підкреслення цінності кожного учасника освітнього процесу, що є особливо важливим при роботі зі студентами з обмеженими фізичними можливостями. Оптимально, коли спілкування між викладачем, здоровими студентами та студентами з обмеженими фізичними можливостями відбувається в контексті культури ділового спілкування, що передбачає значущість, рівність та цінність кожного учасника процесу. Актуальним є використання у процесі навчання технологій тренінгової роботи, дослідницьких методів навчання, ігрового, проблемного, комп'ютеризованого навчання. Важливу роль в окресленні площині посідає використання евристичних технологій: вирішення дидактичних проблем на рівні ділового та особистісного спілкування.

Таким чином, соціально-психологічна складова забезпечення успішності процесу соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями є надзвичайно вагомою, оскільки наявність сформованих позитивних установок (з боку самого студента, його найближчого соціального оточення – студентської групи, колективу викладачів, кураторів, соціальних служб) має стати передумовою успішності цього процесу.

Література та джерела

1. Ананьев Б.Г. До психофізіології студентського віку / Б.Г.Ананьев, Н.В.Кузьмина // Сучасні психологічні проблеми вищої школи – Л.: ЛДУ, 1974. – Випуск 2. – С.3-15.
2. Георгиева И. А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Социальная психология" / И. А. Георгиева. – Л., 1985. – 22 с.
3. Кон И.С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности). Учебное пособие для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1979. - 175 с.
4. Леверовская Я.В. Социальная адаптация / Леверовская Я.В., Балцевич В.А., Балцевич С.Я. // Социология: энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Минск: Книжный дом, 2003. – С. 433.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. / Л.Е.Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2006. – 560 с. (Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. / Л.Е.Орбан-Лембрик; кн.2).
6. Руднева Е.Л. Формирование жизненных и профессиональных ценностных ориентаций студенческой молодежи: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / Е.Л. Руднева. – Кемерово, 2002. – 45 с.
7. Семак С.М. Інклюзивна освіта: сутність, поняття, термінологія [Електронний ресурс]: Корекційна освіта / С.М. Семак. – 2012. – Режим доступу: <http://doshkilla.blogspot.com/2012/03/blog-post.html>
8. Таланчук П.М. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі : навчально-методичний посібник / Таланчук П.М., Кальченко К.О., Нікуліна Г.Ф. – К.: Соцінформ, 2004. – 128 с.
9. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. – Т.1. – 1868. – С. 11-61, 267-281.
10. Церклевич В.С. Соціально-психологічні особливості інтеграція студентів з обмеженими функціональними можливостями у групу однокурсників / В.С.Церклевич // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць – 2009. – Вип. 13. Кн. 1. – С. 515-522.
11. Чайковський М.Є. До проблеми соціалізації дітей і молоді з особливими потребами у відкритий освітній простір: від інтеграції до інклюзії / М.Є.Чайковський // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Всеукр. наук-практ. конф., 23 лист. 2008 р.: тези доп. – К., 2008. – С.139-142.

Стаття посвячена раскрытию сущности психологических особенностей студентов с ограниченными физическими возможностями с учетом онтогенетического процесса интеграционных механизмов психики, нозологий заболеваний, являются самыми распространенными причинами наступления инвалидности, особенностей межличностного восприятия участников образовательно-воспитательного процесса как условия успешной социальной адаптации. Рассмотрены современные подходы к формированию инклюзивного

образовательного пространства как оптимальной среды адаптации молодежи с инвалидностью.

Ключевые слова: студенты с ограниченными физическими возможностями, инклюзия, социальная адаптация, социальный комфорт, межличностное взаимодействие.

The author elucidates the essence of the psychological peculiarities of students with disabilities taking into consideration ontogenetic process of integration mechanisms of the psychics, nosology of diseases which are the most common causes of disability. Major social and psychological peculiarities, with consideration of which the social adaptation of students with disabilities in inclusive educational environment will be more effective, such as: age, membership of a particular social group, focus on educational activities, the motivation to perform the functions of the future specialist, peculiarity of the status caused by disabilities, physical condition, including the nosology of diseases are separated.

The influence of other social groups, such as families, community organizations, manufacturing staffs, associations according to interests, etc., on the effectiveness of social adaptation of students with disabilities are reviewed.

The basic rules for working with students with disabilities based nosology of diseases (with students who are visually impaired, have problems with hearing, musculoskeletal system, somatic illnesses) are revealed. The modern approaches to inclusive educational space as a optimal environment for adaptation of youth with disabilities.

Key words: students with disabilities, inclusion, social adaptation, social comfort, interpersonal interaction.